दीर्घतमा औचथ्यः। ऋभवः। जगती, १४ त्रिष्टुप्।

किमु श्रेष्ठः किं यविष्ठो न आजगन्किमीयते दूत्यं१ कद्यदूचिम।

न निन्दिम चमसं यो महाकुलोऽग्ने भ्रातर्द्रुण इद्भूतिमूदिम॥ १.१६१.०१

नः- अस्मान्। आजगन्- प्राप्तः। अजगन्निति गतिकर्मा यास्कमते। किमु श्रेष्ठः- अयमृभूणां मध्ये ज्येष्ठः किम्। किं यविष्ठः- कनिष्ठः किम्। दूत्यम्- देवेषु अस्मदर्थं वा अस्मत्तो देवार्थं वा दौत्यम्। ईयते किम्- गच्छति किम्। यदूचिम- यदेतत् ब्रूमः। तत्। कत्- किम्। यो महाकुलः- तनूकरणाधिदैवतेन त्वष्ट्रात्मसूर्येण निर्मितो वा। संप्रदाये रसप्राप्त्यर्थं दीर्घकालं स्थापितो वा। चमसम्- तं चमसम्। सोमधारकपात्रमित्याधिभौतिके। रसोपलब्धिस्थानमित्याध्यात्मिके। न निन्दिम- न निन्दाम। केचित् रसैकलक्ष्यास्तदुपलब्धिस्थानं प्रतीकं निन्दन्ति। किन्तु प्रतीकं विना रसोपलब्धिः कथम्। तस्मात्तस्य निन्दा न कार्येति भावः। भ्रातः- सहजात। अग्ने- सर्वभूतहितरत्युद्भूतसङ्कल्प। द्रुणः- दारुविकारचमसात् रसोपलब्धिस्थानात्। इत्- एव। भूतिम्- रसात्मकं श्रेयः। ऊदिम- वदाम ॥१॥

एकं चमसं चतुरः कृणोतन तद्वो देवा अब्रुवन्तद्व आगमम्।

सौधन्वना यद्येवा करिष्यथ साकं देवैर्यज्ञियासो भविष्यथ॥ १.१६१.०२

एकं चमसम्- त्वष्ट्रा शिल्पाधिदैवतेन सूर्येण रचितमेकं चमसपात्रम्। चतुरः- चतुर्धा। कृणोतन- कुरुत। सामान्यतया निर्माणं त्वष्टुः सूर्यस्य कार्यम्। तस्य विशेषतया प्रणालीनां कल्पनमृभूणां सूर्यकिरणानां कार्यमिति भावः। तत्- एवं कुरुतेति। देवाः- देवताः। अब्रुवन्- एवमूचुः। तत्-

तदर्थम्। वः- युष्मान्। आगमम्- प्राप्तोस्मि। सौधन्वानाः- शोभनान्तरिक्षस्थाः। यदि। एव- एवम्। करिष्यथ- एकं चमसं चतुर्धा करिष्यथ। देवैः- अन्याभिर्देवताभिः। साकम्- सार्धम्। यज्ञियासः- पूजार्हाः। भविष्यथ ॥२॥

अग्निं दूतं प्रति यदब्रवीतनाश्वः कर्त्वो रथ उतेह कर्त्वः।

धेनुः कर्त्वा युवशा कर्त्वा द्वा तानि भ्रातरनु वः कृत्व्येमसि॥ १.१६१.०३

अग्निम्- सर्वभूतहितक्रतुम्। दूतम्- अस्मत्तो देवसकाशं वा देवतोऽस्मत्सकाशं वा दूतमाचार्यम्। प्रति। यत्- किम्। अब्रवीतन- अब्रुवन्। अश्वः- प्राणः। कर्त्वः- स्रष्टव्यः। उत- अपि च। रथः- लक्ष्यप्रापकगतिः। इह- अत्र। कर्त्वः- निर्मातव्यः। धेनुः- गोरूपिण्यदितिः। कर्त्वा- तनूकर्तव्या। द्वा- द्यावापृथिव्यौ। युवशा कर्तव्या- नवीकर्तव्ये। भ्रातः- सहजाग्ने। अनु- तत्पश्चात्। तानि कृत्वी- तैः कर्मभिः। वः- युष्मान्। आ- आभिमुख्येन। इमसि- प्राप्नुमः। इण् गतौ ॥३॥

चकृवांस ऋभवस्तदपृच्छत क्वेदभूद्यः स्य दूतो न आजगन्।

यदावाख्यच्चमसाञ्चतुरः कृतानादित्त्वष्टा ग्नास्वन्तर्न्यानजे॥ १.१६१.०४

यः। दूतः। नः। आजगन्- आगतः। स्यः- सः। क्व- कुत्र। अभूत्। कुत आगत इति भावः। तत्- इत्येवम्। चकृवांसः- चमसस्य चतुर्धा विभक्तारः। ऋभवः। अपृच्छत- पप्रच्छुः। ऋभूणामग्निविषया जिज्ञासाऽत्रोच्यते। यदा। त्वष्टा। चमसान्। चतुरः। कृतान्। अवाख्यत्- अपश्यत्। तदा। ग्नासु- स्त्रीदेवतासूषःसु विद्यासु। ऋभुषु स्वकिरणेष्विति भावः। अन्तः। आनजे- न्यक्तोऽभवत्। रुद्रो रुद्रेभिर्देवो मृळयाति नस्त्वष्टा नो ग्नाभिः सुविताय जिन्वत्विति श्रुतौ यथा रुद्रेभिरिति रुद्रांशा मरुत उच्यन्ते तथा ग्नाभिरिति त्वष्ट्रंशा ऋभव उच्यन्ते। एवमेवात्रापि ग्नाशब्देन त एवोच्यन्ते ॥४॥

हनामैनाँ इति त्वष्टा यदब्रवीच्चमसं ये देवपानमनिन्दिषुः।

अन्या नामानि कृण्वते सुते सचाँ अन्यैरेनान्कन्या३ नामभिः स्परत्॥ १.१६१.०५

ये। देवपानम्- देवतापानभाजनम्। चमसम्- रसोपलब्धिस्थानं रसप्रतीकं वा। अनिन्दिषुः- निन्दां चक्रुः। एनान्- एतान्। हनाम- हिंस्याम। इति। त्वष्टा- तनूकरणदेवता सूर्यः। यत्- यदा। अब्रवीत्- अवदत्। तदा। सचा- सहितैः। सुते- रसनिष्पादनसमये। अन्या नामानि कृण्वते- अन्यानि नामानि कुर्वन्ति। अन्यैः- अन्यैर्नामभिः। एनान्- एतान्। कन्या- कमनीया उषाः। स्परत्- प्रीणयति। अस्यायं भावः। यदा रसैकलक्ष्याः केचिदुपासकाः रसोपलब्धिस्थानं प्रतीकमुपेक्षन्ते तदा रसादानेनात्मसूर्यः तानुपेक्षते। तस्मिन् समये रसनिष्पादनाय अन्यं प्रतीकं प्रति गच्छन्ति। विद्या तु अन्येन प्रतीकेन एनान् प्रीणयति। ॥५॥

इन्द्रो हरी युयुजे अश्विना रथं बृहस्पतिर्विश्वरूपामुपाजत।

ऋभुर्विभ्वा वाजो देवाँ अगच्छत स्वपसो यज्ञियं भागमैतन॥ १.१६१.०६

इन्द्रः- मनोवशीकरणदेवता। हरी- आकर्षणशक्तिप्रतीकाश्वौ। युयुजे- योजितवान्। अश्विना- प्राणेशौ। रथम्- रंहणप्रतीकवाहनं योजितवन्तौ। रथी ऋतस्य नो भवेति श्रुतेः ऋतं रथः। बृहस्पतिः- मेधाधिदेवता। विश्वरूपम्- विराजं वाहनम्। उपाजत- उपागतः। ऋभुः- उरु भासमानः। विभ्वा- प्रभुः। वाजः- शोभनगमन इति त्रयो ऋभवः। देवान्- देवताः। आगच्छत। स्वपसः- शोभनकर्माणः शोभनजीवना वा। यज्ञियम्- पूजासंबद्धम्। भागम्- हव्यम्। ऐतन- प्राप्नुत ॥६॥

निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिर्या जरन्ता युवशा ताकृणोतन।

सौधन्वना अश्वादश्वमतक्षत युक्त्वा रथमुप देवाँ अयातन॥ १.१६१.०७

धीतिभिः- स्वधारणाभिः। निश्चर्मणः- जीर्णाया धेनोः सकाशात्। गाम्- युवतिं धेनुमदितिम्। अरिणीत- निरगमयत। या- ये द्यावापृथिव्यौ। जरन्ता- जीर्णे। ता- ते। युवशा- युवत्यौ। अकृणोतन- कृतवन्तः। सौधन्वाना- शोभनान्तरिक्षस्थाः। अश्वात्- जीर्णात् प्राणात्। अश्वम्- अभिनवं प्राणम्। अतक्षत- निर्मितवन्तः। रथम्- स्ववाहनं रंहणप्रतीकम्। रथी ऋतस्य नो भवेति श्रुतेः ऋतं रथः। युक्त्वा। देवान्- देवताः प्रति। उप अयातन- आगच्छत॥७॥

इदमुदकं पिबतेत्यब्रवीतनेदं वा घा पिबता मुञ्जनेजनम्।

सौधन्वना यदि तन्नेव हर्यथ तृतीये घा सवने मादयाध्वै॥ १.१६१.०८

इदम्- स्वाश्वान् प्रत्येतत्। उदकम्- जलम्। पिबत। इति- एवम्। अब्रवीतन- अवदन्। वा- अथवा। इदम्- एतत्। मुञ्जनेजनम्- मुञ्जतृणसमूहे जातं सोमम्। घा- एव। पिबत। सौधन्वानाः। तत्- तद्द्वयम्। यदि। न हर्यथ इव- न कामयथेव। अश्वकामनं ऋभुकामनेऽध्यस्तमिति कारणेन इवशब्दः प्रयुक्तः। तृतीये। घा- एव। सवने- रसनिष्पादने। मादयध्वै- तृप्तिमनुभवत। अनुभावयतेति भावः। प्रथमं प्राणस्य जीवजलानुभवः। तदनु प्राणस्य भौमभोगजरसानुभवः। तृतीयं तु प्राणस्य उपासने शोधितदिव्यरसानुभव इति भावः॥८॥

आपो भूयिष्ठा इत्येको अब्रवीदग्निर्भूयिष्ठ इत्यन्यो अब्रवीत्।

वधर्यन्तीं बहुभ्यः प्रैको अब्रवीदृता वदन्तश्चमसाँ अपिंशत॥ १.१६१.०९

आपो भूयिष्ठा इत्येकोऽब्रवीत्। अग्निरित्यन्यः। बहुभ्यः- बह्वीषु देवतासु। वर्धयन्तीम्- उषसमदितिं वा। एकः। प्र- प्रकर्षेण। अब्रवीत्- अवदत्। ऋता- एवं सर्वे ऋभवः सत्यमेव। वदन्तः।

चमसान्- रसोपलब्धिस्थानम्। अपिंशत- निर्माणं कृतवन्तः। सर्वेषां देवानां रसोपलब्धिस्थानत्त्वात् प्रतीकत्त्वात् तेषु प्रत्येकोपि भूयिष्ठ इति द्रष्टुं शक्यत इति भावः ॥९॥

श्रोणामेक उदकं गामवाजति मांसमेकः पिंशति सूनयाभृतम्।

आ निम्रुचः शकृदेको अपाभरत्किं स्वित्पुत्रेभ्यः पितरा उपावतुः॥ १.१६१.१०

एकः- ऋभूणां मध्ये एकः। श्रोणामुदकम्- रक्तम्। गाम्- भुवम्। अवाजति- प्रति गमयति। एकः- अन्यः। सूनया- श्रमेण। आभृतम्- संपादितम्। मांसम्। पिंशति- अवयवीकरोति। एकः। आ निम्रुचः- अस्तमयात्पूर्वमेव। शकृत्- अनुष्ठानाय धान्यवृद्धयै वा। अग्निकार्योच्छिष्टशकृता वर्धयति धान्यम्। अपाभरत्- संपादितवान्। ऋभवो रक्तमांसशकृदाद्युपलक्षिततत्त्वप्रतीकं निर्मितवन्त इति भावः। एवंभूते सति। पुत्रेभ्यः- पुत्रस्थानीयेभ्यः ऋभुभ्यः। पितरा- द्यावापृथिव्यौ। किं स्वित्- किं नु खलु। उपावतुः- प्राप्नुतः ॥१०॥

उद्वत्स्वस्मा अकृणोतना तृणं निवत्स्वपः स्वपस्यया नरः।

अगोह्यस्य यदसस्तना गृहे तदद्येदमृभवो नानु गच्छथ॥ १.१६१.११

उद्वत्सु- उत्कृष्टप्रदेशेषु। अस्मै- एतस्मै यजमानाय। तृणम्- धान्योपलक्षितं तृणम्। अकृणोतन- निर्मितवन्तः। चित्किरणा उपासकाय भौमभोगमपि निर्मितवन्त इत्याध्यात्मिके। नरः- नेतारः। स्वपस्यया- शोभनकर्मणा। निवत्सु- प्रवणदेशेषु। अपः- उदकानि। अकृणोतन। चित्किरणा जीवोदकान्युपासकाय कृतवन्त इत्याध्यात्मिके। अगोह्यस्य- अग्राह्यस्य सूर्यस्य। गृहे- सदने आकाशे। यत्- यावत्कालम्। असस्तन- वृष्टिमदत्त्वा ग्रीष्मे अस्वपथ। तत्- तावत्कालम्। ऋभवः- हे सूर्यकिरणाः। अद्य- इदानीमपि। इदम्- तामेव निद्रां वृष्ट्यदानाख्याम्। नानु गच्छथ। जीवजलदानान्निवृत्ता मा भवतेत्याध्यात्मिके। ॥११॥

सम्मील्य यद्भुवना पर्यसर्पत क्व स्वित्तात्या पितरा व आसतुः।

अशपत यः करस्नं व आददे यः प्राब्रवीत्प्रो तस्मा अब्रवीतन॥ १.१६१.१२

संमील्य- आच्छाद्य। यत्- यदा। भुवना- लोकान्। पर्यसर्पत- वृष्ट्या परितः सर्पणं कुरुथ। तदा। तत्या- तत्कालीने। पितरा- अहोरात्रे द्यावापृथिव्यौ वा। वः- युष्माकम् सन्निधौ। क्व आसतुः- क्व भवथः। क्व विविच्य ज्ञायते इति भावः। वृष्टिसमये अहोरात्रयोर्भेदो द्यावापृथिव्योर्वा न दृश्यते। आध्यात्मिके तु जीवोदकदानेन मनुष्यप्रज्ञापि दैवप्रज्ञावत् समृद्धा भवतीति कारणेन तयोरन्तरं न दृश्यत इति भावः। यः- यो राक्षसः। करस्नम्- भवद्बाहून्। करस्नौ बाहू इति यास्कः। वः- युष्मदर्थम्। आददे- वृष्टिरोधनाय गृह्णाति। अशपत- तं शापेन नाशयन्तः। यः- यो वृत्रः। प्राब्रवीत्- प्रकर्षेण वृष्टिनाशाय ब्रवीति। तस्मै। प्र अब्रवीतन- प्रतिवदन्ति ॥१२॥

सुषुप्वांस ऋभवस्तदपृच्छतागोह्य क इदं नो अबूबुधत्।

श्वानं बस्तो बोधयितारमब्रवीत्संवत्सर इदमद्या व्यख्यत॥ १.१६१.१३

सुषुप्वांसः- अन्तरिक्षे ये शेरते ते। ऋभवः- सूर्यकिरणाः। तत्। अपृच्छत- पप्रच्छुः। अगोह्य- हे अग्राह्य सूर्य। नः- अस्माकम्। इदम्- वर्षणकर्म। कः। अबूबुधत्- बुद्ध्यतीति। बस्तः- सर्वस्य वासयिता सूर्यः। बोधयितारम्- बोधकम्। श्वानम्- देवशुनकम्। देवशुनको देवशुनी सरमा वा प्रश्नस्य जिज्ञासाया अन्वेषणस्य अन्वेषितवेदनस्यापि देवता। अब्रवीत्- निर्दिश्य अयं बुद्ध्यतीत्यवदत्। संवत्सरे- संवत्सरे पूर्णे। उचितकाल इत्यर्थः। इदम्- एतत्। अद्य- इदानीम्। व्यख्यत- प्रकाशयत ॥१३॥

दिवा यान्ति मरुतो भूम्याग्निरयं वातो अन्तरिक्षेण याति।

अद्भिर्याति वरुणः समुद्रैर्युष्माँ इच्छन्तः शवसो नपातः॥ १.१६१.१४

मरुतः- प्राणविशेषा वायवो वा। दिवा- आकाशेन। यान्ति- सञ्चरन्ति। भूम्या- पृथ्व्या। अग्निः- पावकः। अयम्- एषः। वातः- वायुः। अन्तरिक्षेण- भूम्याकाशान्तरालदेशेन। याति- सञ्चरति। समुद्रैरद्भिः- सागरजलेन। वरुणः- जलदेवता। याति- सञ्चरति। शवसो नपातः- हे शक्तिपुत्राः। युष्मान्- वः। इच्छन्तः- कामयमानाः। देवता एवं सञ्चरन्तीति भावः॥१४॥